

УДК (477) «К.Г.Гуслистий»

Галина Гончар*

ПОГЛЯДИ К.Г.ГУСЛИСТОГО НА УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

В статті на основі проаналізованих документів розглядається діяльність К.Г.Гуслистого як одного з небагатьох вчених, котрі в період жорсткого ідеологічного тиску досліджували питання етнічного розвитку українського народу. Основна увага акцентується на аналізі вченим історичних умов формування української народності.

Ключові слова: К.Г.Гуслистий, українська народність, давньоруська народність, Україна.

В статье на основе проанализированных документов рассматривается деятельность К.Г.Гуслистого как одного из немногих ученых, которые в период жесткого идеологического давления изучали вопросы этнического развития украинского народа. Основное внимание акцентируется на анализе ученым исторических условий формирования украинской народности.

Ключевые слова: К.Г.Гуслистий, украинская народность, древнерусская народность, Украина.

The article based on documents reviewed examined the activities of K.H.Huslystiy as one of the few scientists who during the hard ideological pressure investigated the issue of ethnic Ukrainian people. The main attention focuses on the analysis of academic historical conditions of Ukrainian nationality.

Key words: K.H.Huslystiy, Ukrainian nation, old russian nationality, Ukraine.

Сучасні суспільно-політичні, інформаційні та духовно-культурні зрушення в усіх сферах життя актуалізують вивчення проблеми походження українського етносу. Але такі дослідження мали місце і в радянську епоху, щоправда умови, в яких працювали вчені-етнологи, були значно жорсткішими в ідеологічному сенсі.

Одним з найвизначніших дослідників походження української народності став К.Г.Гуслистий (1902–1973), радянський історик та етнолог, який в умовах тоталітарного контролю за науковою продукцією зумів досягти значних зрушень у студіюванні окресленої проблеми. Маючи принциповий

* **Гончар Галина** – студентка 2 курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Т.Шевченка.

Науковий керівник – д. і. н., завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Т.Шевченка Капелюшний В.П.

характер, К.Г.Гуслистий не раз наражався на критику, але не зраджував своїм науковим інтересам. За принциповість він постраждав в Інституті історії АН УРСР, коли рецензував доробок директора О.К.Касименка і виявив ознаки плагіату та наукової недобросовісності.

Після переходу на роботу до Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН УРСР (далі ІМФЕ АН УРСР – Г.Г.), К.Г.Гуслистий не покидає досліджувати питання етнічного розвитку українського народу, однак розширює коло своїх студій – долучається до питань формування української народності та нації.

На той час ці питання, за оцінкою самого Костя Гуслистого, були досліджені недостатньо¹, на протипагу питанням формування давньоруської народності та російської народності, які досліджувалися науковцями досить детально (В.В.Мавродин², А.Н.Насонов³, Б.А.Рыбаков⁴, А.І.Козаченко⁵, М.М.Тихомиров⁶, Л.В.Черепнин⁷, П.М.Третьяков⁸). Першу спробу узагальнити все це зробили В.І.Довженок⁹, автори «Очерков истории СССР (период феодализма IX–XV вв.)»¹⁰ і сам К.Гуслистий у II і III розділах «Истории Украинской ССР»¹¹ та розділі III історико-етнографічної монографії «Українці»¹².

Вчений стверджував, що всебічне дослідження цієї теми неможливе без вивчення питань формування російської та білоруської народностей, а також

¹ Інститут архівознавства Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф.32. К.Г.Гуслистий – Оп.1. – Спр.73. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (периода феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени доктора исторических наук – Арк. 131.

² Мавродин В.В. Основные этапы развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. – №4. – С. 55–70.

³ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – 282 с.

⁴ Рыбаков Б.А. Древние русы (К вопросу об образовании ядра древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина) // Советская археология. – 1953. – Вып. 17. – С. 23–104.

⁵ Козаченко А.И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. – 1954. – № 2. – С. 3–20.

⁶ Тихомиров М.Н. Значение древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов // Вопросы истории. – № 6. – С. 19–23.

⁷ Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы истории формирования русской народности и нации. – М. – Л., 1958. – С. 7–105.

⁸ Третьяков П.Н. Восточно-славянские племена. – М, 1948. – 184 с.

⁹ Довженок В.И. К вопросу о сложении древнерусской народности // Доклады научной конференции Института археологии АН УССР. – К., 1953. – С. 251–258.

¹⁰ Греков Б.Д., Черепнин Л.В., Паушто В.Т. и др. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX–XV вв. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 251–258.

¹¹ Гуслистий К.Г. // История Украинской ССР. – Т. 1. – К., 1953. – С. 42–165, 181–188.

¹² Гуслистий К.Г. Історико-етнографічний розвиток українського народу в періоди феодалізму та капіталізму. Утворення української народності та нації // Українці: історико-етнографічна монографія. – Т. 1. – Ч.1. – С. 240–354.

комплексного підходу істориків, етнографів, мовознавців, мистецтвознавців, літературознавців, економістів, археологів, філософів, істориків права та антропологів¹³. Великі завдання щодо цього стоять, зокрема, перед етнографами, які повинні показати процес формування українського народу на різноманітних матеріалах багатогранної матеріальної та духовної культури (житло, одяг, сімейний та громадянський побут тощо)¹⁴. Саме багатоаспектний та комплексний підхід він використовував у своїх дослідженнях з цього питання.

У зв'язку з вищезазначеним К.Г.Гуслистий був одним з авторів проекту по створенню при Бюро відділу суспільних наук АН УРСР комісії, яка організувала б, очолила й координувала роботу вчених різних галузей, - на зразок Комісії з питань утворення російської народності і нації, яку створили Бюро відділу літератури і мови і Бюро відділу історичних наук АН СРСР. Причому Комісія повинна була займатися ще й питаннями координування досліджень про формування російської та білоруської народностей. В найближчі роки він пропонував написати наступні колективні монографії: «Утворення української народності» (з залученням фахівців з ІМФЕ АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту археології АН УРСР, Інституту мовознавства АН УРСР та ін.); «Формування української буржуазної нації» (ІМФЕ АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту мовознавства АН УРСР, Інституту економіки АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР та інші наукові установи Відділу суспільних наук АН УРСР); «Виникнення та розвиток української соціалістичної нації» (ІМФЕ АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту мовознавства АН УРСР, Інституту економіки АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР та інші наукові установи Відділу суспільних наук АН УРСР); «Антропологічна характеристика українського народу» (ІМФЕ АН УРСР за участю Інституту етнографії АН СРСР)¹⁵.

За К.Г.Гуслистим, народність є етнічною спільністю рабовласницької та феодальної формацій з притаманними їй нерозвинутими ознаками нації – відносною спільністю мови, території, культури і економічного життя¹⁶. З плином часу народність перетворюється на націю. Буржуазна нація відрізняється від народності тим, що має стійку економічну спільність окремої спільної території, одну мову, яка закріплена в літературі, загальну культуру, яка відображає її класовість, свої особливості побуту і національного

¹³ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 96. Історичний розвиток української нації. Неопублікована монографія. – Арк. 5.

¹⁴ Основні проблеми розвитку фольклористики та етнографії в Українській РСР (проект для обговорення). – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 37–41.

¹⁵ Там само. – С. 40–41.

¹⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (периода феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени доктора исторических наук – Арк. 127.

характеру¹⁷. К.Г.Гуслистий критикує т.зв. «російських великодержавних істориків» (П.Мілюкова¹⁸, В.Ключевського¹⁹), які говорили, що українці і білоруси – це групи російського народу, а також українських буржуазних істориків, серед яких найчастіше М.Грушевського²⁰, який говорив, що між східнослов'янськими народностями більше відмінностей, ніж схожості²¹.

К.Г.Гуслистий досліджуючи питання формування української народності, стверджував, що вона сформувалась на основі давньоруської²². Процесу відокремлення частин давньоруської народності сприяли соціально-економічні умови (роздробленість Київської Русі призвела до зростання феодальної земельної власності) та культурний розвиток, а також нові політичні зміни у XII–XIII ст. К.Г.Гуслистий, як і Б.Д.Греков, вважали, що це був період формування трьох братніх східно-слов'янських народностей з своїми особливостями мови, культури, побуту²³. Татаро-монгольське нашествя було значним фактором, який вплинув на відрив Південно-Західної і Західної Русі від Північно-Східної Русі і сприяв пришвидшенню цих процесів²⁴. К.Г.Гуслистий стверджував, що не можна обмежуватися у поясненні утворення трьох народностей лише зовнішніми факторами, як це роблять деякі історики і археологи. Необхідно також враховувати процес переходу до етапу феодальної роздробленості і зміцнення ряду великих князівств, серед яких найважливішими були Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Галицьке, Володимиро-Волин-

¹⁷ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 128.

¹⁸ *Мілюков П.Н.* Очерки по истории русской культуры. – Ч. 1. – СПб, 1918. – С. 45, 66.

¹⁹ *Ключевский В.И.* Сочинения: в 9-ти тт. – Т. 1. Курс русской истории. – Ч. 1.– М., 1904. – С. 28.

²⁰ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 34. Заметки к вопросу о переодизации истории Украины. – Арк.1.; Там само. – Спр. 35. «Украинцы», раздел опубликованный в монографии «Народы мира» – Арк. 13; Там само. – Спр. 41. «Зародження і розвиток феодальних відносин. Київська Русь». Глава, опубликованная в монографии «Історія Української РСР» – Арк. 50; ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 58. О формировании украинской буржуазной нации. – Арк. 4.

²¹ *Грушевський М.* Очерки истории украинского народа. Изд. 3. – К., 1911. – С. 13.

²² *Гуслистий К.Г.* Етапи формування української нації // Наукові записки ІМФЕ АН УРСР. – Т. IV (Українська етнографія). – К., 1958. – С. 7–15; *Його ж.* Утворення української народності // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1960. – № 1. – С. 39–49; *Його ж.* Про початок перетворення української народності в націю // Там само. – 1959. – № 1. – С. 47–53; *Його ж.* Історико-етнографічний розвиток українського народу в др. полов. XVII – перш. полов. XIX ст. // Там само. – 1961. – № 3. – С. 50–61.

²³ *Гуслистий К.Г.* Утворення української народності // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1960. – № 1. – С. 39–43; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – С. 8; ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (периода феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени доктора исторических наук – Арк. 136.

²⁴ *Там само.* – Арк. 137; *Шахматов А.А.* К вопросу об образовании русских наречий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – С. 384.

ське²⁵. Це також сприяло подальшому поглибленню відмінностей та розвитку місцевих культурно-побутових особливостей, діалектних відмінностей. Серед нових діалектних рис, які проявилися у XI–XIII ст., помітними були риси майбутньої української мови²⁶.

Важливою передумовою формування народностей стало зростання економічних зв'язків між окремими землями. Це питання детально дослідив Б.А.Рибаков, виділивши чотири групи земель: 1. Новгород, Смоленськ, Псков, Полоцьк, Вітебськ; 2. Володимир, Рязань, Ростов, Муром; 3. Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський; 4. Галич, Володимир-Волинський, Луцьк. К.Г.Гусли-стий, характеризуючи цей поділ, підтримує думку Б.А.Рибакова, який вважає, що у групуванні намічається територія російської, української та білоруської народностей²⁷.

К.Г.Гусли-стий також вважає, що на утворення окремої української народності значно вплинув бурхливий розвиток Галицько-Волинського князівства після його об'єднання князем Романом у 1199 р. Це князівство стало найбільшим економічним і політичним центром Південно-Західної Русі в той час, коли колишній центр – Київ – знаходився під подвійним тиском двох князів – галицько-волинського Романа Мстиславовича і володимиро-суздальського Всеволода Юрійовича. Сину Романа Данилу навіть вдалося посадити в Києві свого воеводу Дмитра, який відзначився мужністю під час облоги Києва монголо-татарами. Але Кость Григорович категорично не погоджується з думкою, як він називає, деяких «буржуазних істориків» (а саме, О.Є.Преснякова²⁸), які стверджують, що саме це князівство стало центром формування української народності. Науковець стверджує, що цей процес завершився значно пізніше і центром було Подніпров'я²⁹. Далі він продовжує свої дослідження, поглиблено вивчаючи зовнішньополітичні умови, в яких тривав процес утворення української народності. Кость Григорович констатує ослабленість українських земель після татаро-монгольської навали, що стало причиною їхнього захоплення литовцями, поляками та іншими феодалами. Литва захопила Волинь та «Подолію» територію, яка під назвою Пониззя до

²⁵ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 138; *Черепнин Л.В.* Указ. соч. – С. 55, 79.

²⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 138; Курс історії української літературної мови / За ред. акад. І.К.Білодіда. – Т.ІІ (дожовтневий період). – К., 1958. – С. 40–42.

²⁷ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73 – Арк. 139; Там само. – Спр. 96. – Арк. 33; *Гусли-стий К.Г.* До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 11; *Его же.* Украинцы. Очерки этнической истории украинцев // Народы Европейской части СССР. / Под ред. В.А.Александрова, К.Г. Гусли-стого и др. – Т. 1.– М.: Наука, 1964. – С. 572; *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси. – Т. 1. – М.-Л., 1948. – С. 363, 72.

²⁸ *Пресняков А.Е.* Украина // Вестники политики. – 1918. – № 9. – С. 6.

²⁹ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (периода феодализма). Доклад о содержании основных опубликованных работ, представленных по совокупности на соискание ученой степени доктора исторических наук – Арк. 140.

XIV ст. входила в склад Галицько-Волинського князівства; Київщину та Чернігово-Сіверщину, а Польща – Галичину, Західну Волинь, а з 1431 р. ще й Західне Поділля. Закарпаття ще у XI–XII ст. було захоплене угорцями, а Буковина ввійшла в склад Молдавського князівства, яке утворилося у XIV ст. «Українській народності прийшлося витримати тривалу боротьбу за те, щоб відстояти етнічну, культурно-історичну самобутність»³⁰.

Кость Григорович Гуслистий поділяє думку В.І.Пічети та В.В.Мавродіна про те, що відірваність українських і білоруських земель від Північно-Східної Русі сприяли розвитку етнічної відокремленості України та Білорусії³¹.

У цей же період в Україні з'являється нова небезпека у вигляді Туреччини і Кримського ханства. З кінця XV ст. починаються турецькі та татарські напади на Поділля та Галичину. 1482 р. хан Менглі-Гірей напав на Київ. Після чого Кримське ханство часто нападало на українські землі – татари палили, розоряли, грабували, спустошували міста і села, брали в полон тисячі людей, продавали їх в рабство на невільницьких ринках, або використовували як робочу силу у своїх господарствах. Велика частина території України вздовж Південного Бугу, нижньої та середньої течії Дніпра, а також річок Ворскла, Сула, Псел сильно постраждали від нападів і намагалися селитися подалі від цих територій. Такі важкі умови, за думкою К.Г.Гуслистого, стали причиною консолідації населення України, яка найактивніше проходила в XIV–XV ст. З цього часу українська народність, поряд з білоруською, уже виступала окремою етнічною спільністю³², яка утворилась шляхом злиття і змішування в основному слов'янського населення відокремлених південно-західних земель. В угоду ідеології, яка тоді існувала в історичній науці, К.Г.Гуслистий не міг не згадати про роль виробничих сил у цьому процесі, але в порівнянні з іншими істориками, він це робить коротко й побіжно. Натомість детальніше зупиняється на процесі формування української мови. З особистого архіву видно, що К.Г.Гуслистий у дослідженні цього питання використовував праці російських та українських мовознавців (Л.А.Булаховського, В.О.Виноградова, П.С.Кузнецова³³). За ними, ці східно-слов'янські мови, як мови окремих народностей, сформувались приблизно у XIV–XV ст. Невдовзі після цього формується нова літературна мова на основі церковно-слов'янської. Кость Григорович робить висновок, що виникнення тенденції закріплити народну мову в літературі свідчить про те, що в цей період завершилось формування української народності, що вона все

³⁰ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 141; *Гуслистий К.Г.* До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 11; *Його ж.* Українцы. Очерки этнической истории украинцев // Народы Европейской части СССР. / Под ред. В.А.Александрова, К.Г.Гуслистого и др. – Т. 1. – М.: Наука, 1964. – С. 573.

³¹ *Гуслистий К.Г.* До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 12.

³² ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 142–143; *К.Г.Гуслистий.* Українцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 573.

³³ Там же. – С. 575.

більше консолідувалася³⁴.

Спільна мова і територія, зростання економічних та культурних зв'язків між окремими землями сприяли створенню самобутньої культурної спільності українського народу, зокрема, в області мистецтва – живописі і архітектурі. К.Г.Гуслистий доводив думку про те, що базуючись на давньоруських традиціях і зберігаючи в значній мірі свій церковний характер, живопис України в цей період зазнає впливів місцевих світських елементів, набуває нових національних рис, які розвивались далі у зображеннях побуту, пейзажах і портретах. За науковцем, ці самі тенденції проявлялись і в пам'ятниках кам'яного будівництва, зокрема в будинках феодалів, ратушах, оборонних і культурних спорудах, які тоді зводилися. Однією з типових споруд того часу є Луцький замок (XIV–XVI ст.), декоративні деталі якого нагадують давньоруське зодчество, однак відрізняються своєю самобутньою трактовкою³⁵.

Таким чином, за К.Г.Гуслистим, протягом XIV–XVI ст. сформувалась оригінальна культура української народності, найбільш тісно пов'язана з спорідненими культурами російського і білоруського народів³⁶.

Гуслистий вважає, що саме утворення трьох народностей мало своїм наслідком закріплення за територією кожної з них і за самими народностями самостійних назв. Назва «Україна» (в розумінні окраїни, яка межує з степом) вперше зустрічається в Київському літописі під 1187 р. у зв'язку з подіями в Переяславській землі, коли помирає Володимир Глібович. У цьому ж літописі під 1189 р. Україною називається Пониззя Галицької землі по р. Дніпро. В XIII ст. Галицько-Волинський літопис називає цим ім'ям прикордонну з Польщею територію Галицько-Волинського князівства по р. Західний Буг. В.В.Мавродін вважає, що в той час і пізніше «Україна» означала країну, рідну землю, а також окраїну, пограниччя. З XIV ст. з'являється поняття «Мала Русь» (в грамоті галицько-волинського князя Юрія II у 1335 р.), яке спочатку стосувалось лише Галицько-Волинської землі, а пізніше і Придніпров'я³⁷. Ця назва використовувалась головним чином в офіційних документах і літературі. Назва ж «Україна» ставало все популярнішим в народі, особливо з XVI–XVII ст.³⁸, про що свідчить український фольклор (думи та історичні пісні), зокрема, в історична пісня про Байду³⁹.

³⁴ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 145–147.

³⁵ Там само. – Арк. 147–148; Архитектура Украинской ССР. / Под ред. Заболотного В.И. – Т. 1. – М., 1954. – С. 8; Украинцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 575.

³⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 149; Там само. – Спр. 74. – Арк. 5.

³⁷ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 96. Історичний розвиток української нації. Неопублікована монографія. – Арк. 41–42; *Гуслистий К.Г.* До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 17; ІА НБУВ – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 19–20.

³⁸ Украинцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 574; ІА НБУВ – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 58. О формировании украинской буржуазной нации. Неопубликованная статья. – Арк. 16.

³⁹ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 152.

Досліджуючи саме ці факти, науковець прийшов до висновку, що назва «Україна», яка з'являється в літописах для позначення частини південно-західних руських земель в подальшому набуває нового значення і стає самоназвою новосформованої української народності, яка територіально обмежувалась Київщиною, Переяславщиною, Чернігово-Сіверщиною, Волинню, Поділлям, Галицькою землею, Закарпаттям та Буковиною, тобто територією, на якій сформувався український народ⁴⁰. Цетром формування народності стало Середнє Подніпров'я (Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина). У К.Гуслистого ця територія називається «ядром», до якого тяжіло населення інших українських земель⁴¹.

Висновки Костя Григоровича щодо формування української народності співзвучні з твердженнями інших науковців, таких як О.О.Шахматов, Ю.Ф.Карський, О.М.Піпін, які у своїх працях вказували ті ж століття щодо кінцевого етапу формування східнослов'янських народностей⁴². Такий погляд був в основному прийнятий і радянськими науковцями, хоча й існують деякі розбіжності. Зокрема К.Г.Гуслистий говорить, що українська народність сформувалась вже до кінця XIV–XV ст.; С.В.Юшков вважав, що три східнослов'янських народності сформувались в XIV ст., а В.І.Пічета – приблизно у XVI ст.⁴³.

Не можна оминати і той факт, що майже всі вони писали, що серед трьох слов'янських народностей найінтенсивніше і найшвидше формувалась російська, яка утворила Російську державу, в куди входила частина українських земель (Слобожанщина, а з XVI ст. ще Чернігово-Сіверщина)⁴⁴.

⁴⁰ Украинцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 574; Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 17.

⁴¹ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 151–152.

⁴² ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 144.; Шахматов А.А. К вопросу об образовании руських наречий русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб, 1899. – 63 с.; Пытин А.Н. История русской этнографии. – СПб., 1891. – Т. 3.: Этнография малорусская. – 428 с.; Карский Е.Ф. Русская диалектология. – Л.: Сеятель, 1924. – 172 с.

⁴³ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 144; Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 13; Украинцы. Очерки этнической истории украинцев... – С. 574.

⁴⁴ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 153–154; Там само. – Спр. 96. – Арк. 43; Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – С. 19; Украинцы. Очерки этнической истории... – С. 576.